

Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

ISTRAŽIVANJA U SPECIJALNOJ EDUKACIJI I REHABILITACIJI

BEOGRAD 2009.

UNIVERZITET U BEOGRADU -
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE -
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

*Istraživanja u specijalnoj
edukaciji i rehabilitaciji*

*Research in Special Education and
Rehabilitation*

Priredio / Edited by
Prof. dr Dobrivoje Radovanović

Beograd / Belgrade
2009

EDICIJA: RADOVI I MONOGRAFIJE

Izdavač:
Univerzitet u Beogradu -
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Istraživanja u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji

- Za izdavača:** Prof. dr Dobrivoje Radovanović, dekan
- Urednik edicije:** Prof. dr Zorica Matejić-Đuričić
- Uređivački odbor:**
- Prof. dr Dobrivoje Radovanović
 - Prof. dr Dragan Rapačić
 - Prof. dr Nenad Glumbić
 - Prof. dr Sanja Đoković
 - Doc. dr Vesna Vučinić
 - Prof. dr Mile Vuković
 - Prof. dr Svetlana Slavnić
- Recenzenti:**
- Maria Elisabetta Ricci,
Univerzitet "La Sapienza", Rim, Italija
 - Dr sci. Vlasta Zupanc Isoski,
Univerzitetni klinički centar Ljubljana,
KO za vaskularnu nevrologiju in intenzivno terapiju,
Služba za nevrorehabilitaciju - logopedija Ljubljana,
Slovenia

Štampa:
„Planeta print“, Beograd

Tiraž:
200

Objavlivanje ove knjige je pomoglo Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj.

Nastavno-naučno veće Univerziteta u Beogradu - Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju donelo je Odluku 3/9 od 8.3.2008. godine o pokretanju Edicije: Radovi i monografije.

Nastavno-naučno veće Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, na redovnoj sednici održanoj 14.4.2009. godine, Odlukom br. 3/53 od 23.4.2009. godine, usvojilo je recenzije rukopisa Tematskog zbornika "Istraživanja u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji"

ISBN 978-86-80113-84-5

**EDITION:
ARTICLES AND MONOGPRAPHS**

Publisher:
University of Belgrade -
Faculty of Special Education and Rehabilitation

Research in Special Education and Rehabilitation

- For Publisher:** dr. Dobrivoje Radovanović, dean
- Edition Editor:** dr. Zorica Matejić-Đuričić
- Editorial Board:**
- dr. Dobrivoje Radovanović
 - dr. Dragan Rapaić
 - dr. Nenad Glumbić
 - dr. Sanja Đoković
 - dr. Vesna Vučinić
 - dr. Mile Vuković
 - dr. Svetlana Slavnić
- Reviewers:**
- Maria Elisabetta Ricci,
University "La Sapienza", Roma, Italy
 - Dr sci. Vlasta Zupanc Isoski,
University clinical center Ljubljana, Slovenia

Printing:
„Planeta Print“, Belgrade

Circulation:
200

Publication of this Book supported by Ministry of Science and Technology Development.

*Scientific Council of the Belgrade University - Faculty of Special Education and
Rehabilitation made a decision 3/9 from March, 8th 2008 of issuing
Edition: Articles and Monographs.*

*Scientific Council, Faculty of Special Education and Rehabilitation
University of Belgrade, at the regular meeting held on April, 14.th 2009 the Decision
N° 3/53 of April, 23th 2009, adopted a Thematic review manuscripts collection of
“Research in Special Education and Rehabilitation “*

ISBN 978-86-80113-84-5

DECA SA SMETNJAMA U RAZVOJU U INKLUZIVNOM PROCESU - ISKUSTVA I IZAZOVI -

Dragan Rapaić, Irena Stojković, Goran Nedović, Snežana Ilić
Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Proces inkluzivnog obrazovanja u različitim zemljama praćen je suprotstavljenim stavovima stručnjaka u pogledu tog procesa (Ainscow, 2006). Neusaglašeni stavovi posledica su mnogih nedoumica i nesigurnosti u pogledu efikasnosti inkluzivnog obrazovanja. Potrebno je sprovođenje empirijskih studija u cilju razumevanja činilaca koji određuju ishode inkluzivnog obrazovanja u različitim aspektima razvoja učenika sa smetnjama i drugih učenika. Istraživanje o kome izveštavamo u ovom radu imalo je za cilj da sagleda iskustva nastavnika i direktora redovnih škola u kojima se sprovodi inkluzivno obrazovanje u saradnji sa specijalnom školom "Milan Petrović" iz Novog Sada. Dobijeni podaci ukazuju da su glavne teškoće sa kojima se susreću redovne škole u inkluzivnom procesu nepostojanje jasnih smernica za određivanje ciljeva obrazovanja za učenike sa smetnjama u razvoju, nepoznavanje metoda rada i kriterijuma vrednovanja obrazovnog postignuća ovih učenika. Ispitani nastavnici i direktori, kao preporuke za unapređenje procesa inkluzivnog obrazovanja, navode saradnju između redovnih i škola za decu sa smetnjama u razvoju, dodatnu edukaciju nastavnika redovnih škola i zapošljavanje specijalnih edukatora u okviru redovnih škola.

Ključne reči: Inkluzivno obrazovanje, specijalno obrazovanje, deca sa smetnjama u razvoju.

UVOD

Poslednjih decenija u mnogim zemljama sveta prisutna je težnja ka primeni inkluzivnog obrazovanja. Ova težnja podržana je dokumentom UNESCO-a, usvojenim na Svetskoj konferenciji o specijalnoj edukaciji u Salamanki 1994. godine, prema kome su inkluzivno orijentisane redovne škole "najefikasnije sredstvo u prevladavanju diskriminacije, kao i u izgradnji inkluzivnog društva i ostvarenju obrazovanja za sve" (UNESCO, 1994, str. iv). U istom dokumentu se navodi da inkluzivne škole „moraju prepoznati različite potrebe svojih učenika i odgovoriti na njih, prilagođavajući se razlikama u stilovima i tempu učenja, obezbeđujući kvalitetno obrazovanje svima putem odgovarajućih programa, organizacije, strategija podučavanja, korišćenja resursa i saradnje sa zajednicom" (ibid., str. 11-12).

Istraživanje o kome izveštavamo u radu sprovedeno je u okviru međunarodnog projekta "Development towards the Inclusive School: Practices – Research – Capacity Building. Universities of Belgrade, Ljubljana, Sarajevo, Skopje, Tuzla, Zagreb & Oslo (WB 04/06)", stariji istraživač projekta je prof. dr Dragan Rapaić.

Primena u praksi principa inkluzivnog obrazovanja, međutim, nailazi na teškoće. Faktori koji se u literaturi najčešće navode kao ometajući u procesu ostvarenja inkluzivnog obrazovanja su nedostatak potrebne opreme za podršku učenicima sa smetnjama u redovnim školama, kao i nedostatak znanja, veština i samopouzdanja nastavnika redovnih škola za rad sa učenicima sa smetnjama u razvoju (Gross i White, 2003; McLeskey i Waldron, 2002; Vislie, 2003). Usled toga se dešava da učenici sa smetnjama u razvoju budu fizički smešteni u redovne škole, ali da pri tome većinom nisu izvršena prilagođavanja obrazovnog procesa njihovim potrebama.

U jednom od prethodnih radova ukazali smo da je u praktičnoj primeni principa inkluzivnog obrazovanja potrebno uzeti u obzir odlike društvenog konteksta u kome se obrazovanje odvija (Rapaić, Nedović, Ilić, Stojković, 2008). Ainscow (2006) takođe iznosi da ostvarenje inkluzivnog obrazovanja zavisi od kulturnih resursa društva: njegovih stavova, vrednosti i oruđa i da je potrebno razumeti ove faktore u cilju unapređenja inkluzivnog obrazovanja u određenom socijalnom kontekstu. Kao otežavajuće faktore u primeni principa inkluzivnog obrazovanja u našoj zemlji Radoman i saradnici (Radoman, Nano, Closs, 2006) navode: negativne društvene stavove i nepoznavanje potreba osoba sa ometenošću, loše ekonomske uslove, dodatne potrebe učenika redovnih škola koji su izloženi siromaštvu, socijalnim poremećajima i socijalnom i porodičnom stresu, rigidnost i opširnost programa i planova redovnih škola i njihove tradicionalno visoke zahteve za postignućem, propisane jedinstvene nivoe postignuća potrebne za prelazak u naredni razred, frontalni oblik nastave i nedostatak diferencijacije u pogledu nastavnih materijala, zadataka, brzine napredovanja, kao i negativne stavove obrazovnih vlasti i nastavnika prema inkluzivnom obrazovanju.

I CILJ RADA

Cilj ovog rada je sagledavanje iskustava vezanih za inkluzivno obrazovanje nastavnika i direktora redovnih škola u koje su uključeni učenici sa smetnjama u razvoju. Ova iskustva mogu doprineti razumevanju faktora od kojih zavisi primena principa inkluzivnog obrazovanja i unapređenju ovog procesa u skladu sa našim društvenim kontekstom.

II METOD

1. Uzorak

Istraživanjem je obuhvaćeno 12 nastavnika razredne nastave i 12 direktora redovnih škola u koje su uključena deca sa smetnjama u razvoju. Obuhvaćene škole su učesnice projekta saradnje redovnih škola i škole za decu sa smetnjama u razvoju "Milan Petrović" iz Novog Sada. U okviru ove saradnje stručnjaci škole "Milan Petrović" pružaju podršku učenicima i nastavnicima u redovnim školama kroz sledeće aktivnosti: individualni i grupni rad sa decom tokom nastave ili van nastave; pomoć nastavniku u procesu planiranja, realizacije i evaluacije nastavnog procesa; saradnju sa roditeljima i savetovanje roditelja; identifikovanje

potreba i utvrđivanje vrste potrebne podrške; stimulacijom razvoja i usmeravanjem i praćenjem deteta kroz vaspitno-obrazovni proces (Marković, 2008).

Tabela 1. Broj učenika sa smetnjama u razvoju koja u tekućoj školskoj godini pohađaju redovnu školu

Broj učenika sa smetnjama u razvoju u školi	Broj škola
1	4
2	1
3	1
5	1
13	1
Nema podatka o broju učenika sa smetnjama	4

U tabeli 1. dat je broj dece sa smetnjama u razvoju, u pojedinim školama iz uzorka u tekućoj školskoj godini, prema izveštaju direktora. Ispitanici navode da su među učenicima sa kojima rade, ili su ranije radili u redovnoj školi, prisutne sledeće smetnje: autizam, intelektualna ometenost, teškoće u učenju, telesna invalidnost, oštećenje vida i govorni poremećaji. Kao veoma važnu, ističemo činjenicu da direktori navode da u školskoj evidenciji nemaju podatke o broju učenika sa teškoćama u učenju.

2. Instrument

U istraživanju je primenjen polustrukturisani intervju. Pitanja koja smo postavljali ispitanicima odnose se na sledeće oblasti: otvorenost škole za decu sa smetnjama u razvoju i način na koji ta deca ostvaruju pravo na obrazovanje u redovnoj školi; podršku detetu sa smetnjama u razvoju i nastavniku u obrazovnom procesu i na eventualne teškoće koje postoje usled nedostatka te podrške; mišljenje o uticaju inkluzivnog obrazovanja na obrazovno postignuće i emocionalno-socijalni razvoj učenika sa smetnjama i učenika bez smetnji i mišljenje o tome koji činioci utiču na uspešnost inkluzivnog obrazovanja i šta je potrebno primeniti da bi se unapredio inkluzivni proces.

III REZULTATI

1. Procedura upisa dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole

Direktori škola obuhvaćenih istraživanjem navode da je procedura upisa dece sa smetnjama u razvoju ista kao i za drugu decu i uključuje prolazak testiranja, nakod čega se dete upisuje u školu ili se odlaže upis. Pored redovne procedure, postoje slučajevi da se dete upisuje na osnovu preporuke komisije za kategorizaciju za pokušaj školovanja u redovnoj školi. Direktori navode da se za decu za koju se prilikom testiranja utvrdi da imaju smetnje u razvoju nakon toga traži saradnja sa specijalnom školom i specijalnim edukatorima.

2. Odlučivanje o odeljenju u koje će biti smešteno dete sa smetnjama u razvoju

Većina direktora (njih 11) navodi da se učenici sa smetnjama u razvoju raspoređuju u odeljenje nastavnika koji izrazi spremnost da primi dete sa smetnjama u razvoju, a samo jedan direktor navodi da odluku o tome u koje će odeljene biti smešteno dete sa smetnjama u razvoju donose pedagog i psiholog škole. Pri tome, direktori tri škole navode da se vodi računa o tome da se deca sa smetnjama u razvoju rasporede tako da nastavnici ne budu preopterećeni, tako što se u jednom odeljenju ne nalazi više od jednog deteta sa smetnjama u razvoju.

3. Zahtevi roditelja dece sa smetnjama u razvoju prilikom upisa deteta u redovnu školu

Na pitanje da li imaju zahteve i kakvi su zahtevi roditelja prilikom upisa deteta sa posebnim potrebama u redovnu školu, direktori osam škola navode da nemaju posebnih zahteva roditelja. Direktori dve škole navode da se roditelji obraćaju sa molbom da se sarađuje sa specijalnim edukatorom i rehabilitatorom koji je ranije vodio dete (pri specijalnoj školi). Direktor jedne škole navodi da se suočava sa zahtevom roditelja da se dete sa smetnjama u razvoju upiše u redovno odeljenje, iako postoji specijalno odeljenje u školi. Takođe, direktor jedne škole navodi da mu se roditelji obraćaju sa zahtevom da se dete primi u školu na osnovu preporuke komisije za kategorizaciju.

4. Prilagođavanje nastavnog plana i programa i metoda rada učenicima sa smetnjama u razvoju

Proces inkluzivnog obrazovanja orijentisan je ka prilagođavanju školeske sredine učenicima. Zbog toga smo smatrali da je važno steći uvid u oblike prilagođavanja obrazovnog procesa učenicima sa smetnjama u razvoju.

Tabela 2. Oblici prilagođavanja obrazovnog procesa učenicima sa smetnjama u razvoju i frekvencije nastavnika koji primenjuju pojedine oblike prilagođavanja

Oblici prilagođavanja nastave učeniku sa smetnjama u razvoju	Nastavnici (f)
Izrada IOP-a u saradnji sa specijalnim edukatorom i rehabilitatorom	6
Izrada IOP-a u saradnji sa specijalnim edukatorom i rehabilitatorom i psihologom	1
Prilagođavanje metoda i sredstava rada	1
Sniženje zahteva postignuća u skladu sa sposobnostima učenika sa smetnjama u razvoju	4

Na pitanje da li vrše prilagođavanje nastavnog plana i programa i metoda rada učenicima sa smetnjama u razvoju i kakva su ta prilagođavanja, nastavnici navode sledeće oblike prilagođavanja: izradu individualnih obrazovnih programa (IOP) u saradnji sa specijalnim edukatorima i rehabilitatorima iz specijalne škole, kao i sa školskim psihologom; prilagođavanje metoda i sredstava rada učenicima sa smetnjama u razvoju; smanjenje zahteva u pogledu postignuća za pojedine

predmete u skladu sa sposobnostima učenika. Oblici prilagođavanja obrazovnog procesa učenicima sa smetnjama u razvoju i frekvencije nastavnika iz uzorka koji primenjuju te oblike prilagođavanja (tabela 2.).

5. Teškoće u obrazovnom procesu dece sa smetnjama u razvoju u redovnoj školi

Lična iskustva nastavnika i direktora redovnih škola su veoma važna kako bi se odredile kritične tačke inkluzivnog procesa. Kumulacija njihovih iskustava usmerena su ka teškoćama obrazovanja učenika sa smetnjama u razvoju u redovnim školama.

Tabela 3. Teškoće obrazovanja učenika sa smetnjama u razvoju u redovnim školama i frekvencije nastavnika i direktora koji te teškoće navode

Teškoća	Nastavnici (f)	Direktori (f)	Ukupno
Nemogućnost da se ispuni redovni plan i program u radu sa decom sa smetnjama u razvoju	3	11	14
Problem kako odrediti nivo zahteva za decu sa smetnjama i kako ih oceniti	5	1	6
Nepoznavanje načina rada sa decom sa smetnjama u razvoju	2	2	4
Teškoće u komunikaciji sa učenicima sa smetnjama	1		1
Veliki broj učenika u odeljenju	1		1
Prevelika očekivanja roditelja učenika sa smetnjama		1	1

U tabeli 3. prikazane su frekvencije kojima nastavnici i direktori škola navode kao najčeće teškoće: nemogućnost da se zadovolje zahtevi redovnog plana i programa od strane dece sa smetnjama; određivanje nivoa zahteva za ovu decu; ocenjivanje i nepoznavanje načina rada sa decom sa smetnjama u razvoju. Sa manjom učestalošću, nastavnici i direktori kao teškoće navode veliki broj učenika u razredu, teškoću uspostavljanja komunikacije sa učenicima sa smetnjama u razvoju i nerealno visoka očekivanja roditelja dece sa smetnjama u razvoju u pogledu obrazovnog postignuća deteta.

6. Međusobna saradnja nastavnika koji rade sa učenicima koji imaju smetnje u razvoju

Iz iskustva drugih zemalja ali i našeg ličnog, smatrali smo za potrebnim da ispitamo profesionalni odnos između nastavnika redovnih i specijalnih škola. Takođe nas je zanimalo šta čini suštinu te saradnje.

Tabela 4. Učestalost pojedinih oblika međusobne saradnje nastavnika redovnih škola koji rade sa decom sa smetnjama u razvoju

Oblici saradnje	Nastavnici (f)	Direktori (f)
Neformalna razmena iskustava i informacija	9	12
Saradnja u izradi IOP-a	3	
Saradnja na nivou grada preko Mreže inkluzivnog obrazovanja	1	

Rezultati koji se odnose na ispitivanje međusobne saradnje nastavnika koji rade sa učenicima koji imaju učenike sa smetnjama u razvoju, prikazani su u tabeli 4. Svi ispitani nastavnici i direktori izveštavaju da nastavnici koji rade sa decom koja imaju smetnje u razvoju međusobno saraduju. Pri tome, saradnja se najčešće svodi na neformalnu razmenu iskustava i informacija, a manji broj ispitanika navodi da saraduje sa drugim nastavnicima u izradi IOP-a.

7. Podrška nastavnicima koji rade sa decom sa smetnjama u razvoju od strane pedagoga i psihologa škole

Znajući da je najveći teret inkluzivnog procesa na nastavnicima, želeli smo da steknemo uvid da li i u čemu im pomažu školski psiholog i pedagog.

Tabela 5. Oblici podrške psihologa i pedagoga nastavnicima koji rade sa decom sa smetnjama u razvoju

Oblici podrške od strane psihologa i pedagoga	Nastavnici (f)	Direktori (f)
Pomoć u izradi IOP-a i praćenju postignuća	10	10
Procena učenika sa smetnjama	2	
Pomoć u tretmanu poremećaja ponašanja		1
Individualni rad sa učenicima	1	
Organizovanje saradnje sa specijalnim edukatorima i rehabilitatorima		1

Učestalost nastavnika i direktora koji navode pojedine oblike podrške od strane psihologa i pedagoga prikazana je u tabeli 5. Svi ispitani nastavnici i direktori navode da pedagog i psiholog škole predstavljaju podršku nastavnicima u radu sa decom sa smetnjama u razvoju. Većina ispitanika navodi da psiholog i pedagog učestvuju u izradi IOP-a i praćenju postignuća učenika sa smetnjama u razvoju. Manji broj ispitanika navodi da su pedagog i psiholog škole uključeni u procenu dece sa smetnjama u razvoju; individualni rad sa njima; da pomažu u tretmanu učenika sa poremećajima u ponašanju i organizuju saradnju sa specijalnim edukatorima i rehabilitatorima.

8. Usavršavanje nastavnika redovnih škola za rad sa decom koja imaju smetnje u razvoju

Na pitanje koje se odnosilo na usavršavanje nastavnika redovnih škola za rad sa decom koja imaju smetnje u razvoju, svi ispitani nastavnici i direktori navode da su nastavnici pohađali obuke za rad sa decom sa smetnjama u razvoju. Organizatori seminara koje navode ispitanici su: Društvo učitelja Novi Sad, specijalna škola "Milan Petrović", Mreža inkluzivnog obrazovanja i Novosadski humanitarni centar. Jedan od nastavnika je naveo da se usavršava za rad sa decom koja imaju smetnje u razvoju kroz konsultacije sa specijalnim edukatorima i rehabilitatorima.

9. Saradnja sa lokalnom zajednicom

Inkluzivni proces podrazmeva podršku lokalne zajednice, zbog toga smo želeli da ispitamo da li ona postoji i, ukoliko postoji, iz čega se ona sastoji.

Tabela 6. Frekvencije nastavnika i direktora koji navode saradnju sa ustanovama određenog tipa i stručnjacima

Ustanova, stručnjaci	Nastavnici (f)	Direktori (f)
Domovi zdravlja i razvojna savetovališta	1	
Specijalne škole	12	12
Specijalni edukatori i rehabilitatori	12	12
Specijalni pedagozi	1	
Psiholog iz specijalne škole	1	

Na pitanje o tome da li postoji saradnja sa pojedinim institucijama u okviru lokalne zajednice (tabela 6.), svi nastavnici i direktori iz uzorka izveštavaju da saraduju sa školama za decu sa smetnjama u razvoju i stručnjacima za smetnje u razvoju, dok jedan nastavnik navodi da postoji saradnja sa domom zdravlja i razvojnim savetovalištem u okviru njega. Direktori navode da dokumentacija o saradnji sa školom za decu sa smetnjama u razvoju postoji u obliku sporazuma o saradnji. Pored toga, vode se pismene beleške o sastancima za izradu IOP-a.

Kada je u pitanju saradnja sa određenom vrstom stručnjaka, nastavnici navode da saraduju sa sledećim profilima stručnjaka: logopedima (8 nastavnika), oligofrenolozima (6 nastavnika), tiflolozima (2 nastavnika), somatopedima (2 nastavnika), specijalnim pedagogima (1 nastavnik) i psihologom iz specijalne škole (1 nastavnik).

10. Opažanje stavova drugih nastavnika i osoblja škole prema uključenju dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole

Ispitanicima smo postavili pitanje o tome kakav je stav drugih nastavnika i školskog osoblja, prema njihovom zapažanju, o uključenju dece sa smetnjama u razvoju u školu. Frekvencije odgovora na navedeno pitanje prikazane su u tabeli 7.

Tabela 7. Opaženi stav drugih nastavnika i školskog osoblja prema uključenju dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole

Opaženi stav drugih nastavnika i osoblja	Nastavnici (f)	Direktori (f)
Pozitivan	4	
Uglavnom pozitivan	2	1
Raznovrsan	4	7
Bolji među nastavnicima nižih nego među nastavnicima viših razreda	2	3

Iz tabele 7. možemo videti da većina ispitanika opaža da postoje različiti stavovi nastavnika i školskog osoblja prema uključenju dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole. Pri tome, neki ispitanici ukazuju da su stavovi među nastavnicima nižih razreda pozitivniji nego među nastavnicima viših razreda. Oni navode da je to posledica toga što su zahtevi za postignućem veći u višim razredima i deca sa smetnjama u razvoju imaju veće teškoće da ih ispune. Jedan direktor iznosi da je problem nezadovoljavanja zahteva za obrazovnim postignućima koji postoje u redovnim školama od strane učenika sa smetnjama u razvoju u korenu svih negativnih stavova nekih nastavnika prema uključenju te dece u obrazovni proces redovnih škola. Prema njegovim rečima: "Verovatno im je (*nastavnicima*)

potrebno iskustvo u radu sa ovom decom da uvide da obrazovna postignuća nisu jedini cilj uključenja ove dece u redovnu školu.”

11. Prihvaćenost učenika sa smetnjama u razvoju od strane drugih učenika

Na pitanje kako, prema njihovom zapažanju, drugi đaci prihvataju učenike sa smetnjama u razvoju, većina nastavnika i direktora (tabela 8.) navodi da ih drugi đaci prihvataju dobro. Oni odnos među decom opisuju kao odnos pomaganja od strane druge dece deci sa smetnjama u razvoju, da “ih oni hrabre i raduju se svakom njihovom uspehu”. Jedan nastavnik iznosi da druga deca, po njegovom mišljenju, nekada i previše pomažu deci sa smetnjama u razvoju. Direktor jedne škole navodi da je zapazio da se deca sa smetnjama u razvoju druže sa školskim drugovima i van škole. Samo jedan direktor i dva nastavnika navode da, mada većina dece dobro prihvata vršnjake sa smetnjama u razvoju, ima i onih koji ih ne prihvataju i ismevaju.

Tabela 8. Opažena prihvaćenost učenika sa smetnjama u razvoju među drugim učenicima

Kako su učenici sa smetnjama prihvaćeni među drugim učenicima	Nastavnici(f)	Direktori (f)
Dobro	10	11
Uglavnom dobro, mada ima i primera loše prihvaćenosti	2	1

Nastavnici i direktori ističu da je dobra prihvaćenost dece sa smetnjama u razvoju posledica prethodne pripreme učenika od strane nastavnika. U vezi toga, više njih navodi odlične efekte radionica za pripremu đaka za uključenje dece sa smetnjama u razvoju u školu, koje su organizovane u saradnji sa specijalnim edukatorima i rehabilitatorima specijalnih škola.

12. Stav roditelja druge dece prema uključenju u školu dece sa smetnjama u razvoju

Želeli smo da utvrdimo kako, prema zapažanju nastavnika i direktora, roditelji učenika bez smetnji prihvataju uključenje dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole. Frekvencije pojedinih kategorija odgovora ispitanika na ovo pitanje prikazane su u tabeli 9.

Tabela 9. Prihvatanje inkluzivnog obrazovanja među roditeljima učenika bez smetnji u razvoju

Kako roditelji učenika bez smetnji prihvataju inkluzivno obrazovanje	Nastavnici(f)	Direktori (f)	Ukupno
Izražavaju bojazan u pogledu posledica na obrazovanje njihove dece	7	5	12
Izražavaju pozitivan stav	1	1	2
Ne iskazuju zamerke	4	6	10

Iz tabele 9. može se videti da većina ispitanih nastavnika i direktora izveštava da roditelji učenika bez smetnji izražavaju bojazan u pogledu toga da li uključenje

deteta sa smetnjama u razvoju u redovne škole utiče na obrazovni proces druge dece ida, ukoliko to ne utiče na ispunjenje plana i programa sa njihovom decom, nemaju zamerke. Jedan nastavnik izveštava da je stav roditelja pozitivan, a 4 nastavnika da drugi roditelji nemaju primedbe u vezi uključenja dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole.

Direktori šest škola navode da roditelji nemaju primedbe na uključenje dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole, direktor jedne škole da je stav roditelja pozitivan, a petoro direktora iz uzorka navodi da je važno da roditelji budu na početku školske godine obavješteni o tome da će u odeljenju biti i dete sa posebnim potrebama da bi se otklonile njihove eventualne bojazni ili zamerke.

13. Saradnja sa roditeljima učenika sa smetnjama u razvoju

Roditelji dece sa smetnjama u razvoju su veoma važan činilac inkluzivnog procesa. Naša namera je bila da saznamo na koji način saraduju roditelji, nastavnici i direktori škole.

Tabela 10. Saradnja sa roditeljima dece sa smetnjama u razvoju

Kvalitet saradnje sa roditeljima dece sa smetnjama	Nastavnici (f)	Direktori (f)
Dobra saradnja	10	7
Problem previsokih očekivanja od škole i deteta	2	5

Većina nastavnika i direktora (videti tabelu 10.) navodi da je saradnja sa roditeljima učenika sa smetnjama u razvoju dobra i da roditelji prihvataju svoju ulogu članova tima za ostvarenje IOP-a. Od toga, troje nastavnika ističe da su roditelji dobro prihvatili saradnju sa specijalnim edukatorom i rehabilitatorom za smetnju koju dete ima i da to značajno doprinosi ostvarenju IOP-a. Ostali nastavnici i direktori (2 nastavnika i 5 direktora) iznose da imaju problema sa prevelikim zahtevima roditelja dece sa smetnjama u razvoju prema deci i školi, u smislu da oni očekuju da se njihova deca obrazuju u skladu sa opštim obrazovnim programom. Većina navodi da se, međutim, zahtevi roditelja vremenom smanjuju i postaju realniji.

14. Zapažanja o efektima pohađanja redovne škole na obrazovno postignuće dece sa smetnjama u razvoju

U pogledu efekata pohađanja redovne škole na obrazovno postignuće dece sa smetnjama u razvoju, svi nastavnici i direktori iz uzorka smatraju da su ta postignuća niža od postignuća ostale dece i da su u skladu sa sposobnostima učenika. Dvoje ispitivanih nastavnika iznose da bi obrazovno postignuće dece sa smetnjama u razvoju možda bilo veće u specijalnoj školi zbog manjeg broja učenika i stručnijeg kadra u tim školama.

15. Zapažanja o efektima pohađanja redovne škole na socijalno-emocionalni razvoj dece sa smetnjama u razvoju

Svi nastavnici i direktori smatraju da je efekat pohađanja redovne škole na socijalni i emocionalni razvoj dece sa smetnjama u razvoju pozitivan. Oni navode da deca razvijaju socijalne veštine, veštine komunikacije sa vršnjacima. Prema iskazima ispitanika, pozitivni efekti na planu socijalnog razvoja su veliki, bolji nego

efekti na obrazovnom planu. Jedan od nastavnika navodi da je socijalni razvoj primarni cilj u radu sa decom sa smetnjama u razvoju.

16. Zapažanja o efektima uključenja dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole na obrazovno postignuće drugih učenika

U pogledu uticaja uključenja dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole na obrazovno postignuće drugih učenika, svi ispitivani nastavnici i direktori navode da uticaja nema. Dvoje nastavnika dodaje da, mada nisu primetili zaostajanje u ostvarivanju plana i programa sa drugom decom, preispituju sebe u pogledu toga koliko su im pružili. Evo navoda njihovih odgovora: "Nisam primetila neke razlike i odstupanja u odnosu na predviđeni program, osim što je meni teško i imam grižu savesti da deci nisam pružila dovoljno jer sam se zadržala sa učeni- kom sa smetnjama." i "Nema uticaja, osim što ja ponekad imam grižu savesti da li dovoljno pružam drugoj deci."

17. Zapažanja o efektima uključenja dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole na socijalno-emocionalni razvoj drugih učenika

Svi ispitani nastavnici i direktori smatraju da je efekat uključenja dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole na socijalno-emocionalni razvoj druge dece pozitivan i to obrazlažu time što se kod dece razvijaju sklonost ka pomaganju i empatija, deca uče da "uvažavaju različitost i uče da svaki čovek ima kvalitete". Dvoje nastavnika navodi da je sklonost ka pomaganju nekada previše izražena i da se deca isuviše trude da pomognu, da "izigravaju mame".

18. Teškoće, dodatni zahtevi i odgovornost koje pred nastavnike postavlja uključenje dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole

Teškoće, dodatni zahtevi i odgovornost koje pred nastavnike postavlja uključenje dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole je bilo sledeće mišljenje koje smo ispitivali.

Tabela 11. Teškoće, zahtevi i odgovornost koje uključenje dece sa smetnjama u razvoju postavlja pred nastavnike, prema iskazima ispitanika

Teškoće, zahtevi, odgovornost	Nastavnici (f)	Direktori (f)	Ukupno (f)
Problem preraspodele vremena na rad sa decom sa smetnjama u razvoju i sa drugom decom	7	2	9
Nepoznavanje metoda rada sa decom sa smetnjama	1	4	5
Veliki zahtevi od nastavnika u smislu pripreme za čas i dodatnog usavršavanja	1	4	5
Problem kako odrediti nivo zahteva u pogledu postignuća dece sa smetnjama	3	1	4
Nerealno visoka očekivanja roditelja dece sa smetnjama u pogledu postignuća	1	1	2
Neodgovarajući prostor		1	1

Iz table 11. može se videti da nastavnici i direktori najčešće kao probleme koje postavlja rad sa decom sa smetnjama u razvoju u redovnim školama navode teškoću kako da se nastavnik posveti đacima sa različitim nivoom sposobnosti kada

je u odeljenju veliki broj đaka, nepoznavanje metoda rada sa decom sa smetnjama u razvoju od strane nastavnika i velike zahteve od nastavnika u smislu pripreme za čas i potrebe dodatnog stručnog usavršavanja. Takođe, nastavnici i direktori navode teškoću da se odredi nivo zahteva u pogledu obrazovnog postignuća za decu sa smetnjama u razvoju. Sa manjom učestalošću, nastavnici i direktori navode još i previsoka očekivanja roditelja učenika sa smetnjama u razvoju u pogledu postignuća deteta i neodgovarajući prostor.

19. Faktori koji utiču na uspešnost obrazovnog procesa dece sa smetnjama u razvoju u redovnim školama

Takođe smo želeli da saznamo šta, po mišljenju nastavnika i direktora škole, na pozitivan način utiče na uspešnost uključenja dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole.

Tabela 12. Faktori uspešnosti uključenja dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole prema opažanju nastavnika i direktora

Faktori	Nastavnici (f)	Direktori (f)	Ukupno
Obučenos nastavnika za rad sa decom sa smetnjama	8	10	18
Saradnja sa specijalnim školama i specijalnim edukatorima i rehabilitatorima	6	7	13
Stavovi đaka i programi za unapređenje tih stavova	5	6	11
Saradnja sa roditeljima učenika sa smetnjama	4	5	9
Stavovi nastavnika i osoblja i programi za unapređenje tih stavova	1	5	6
Saradnja sa stručnom službom i pripremljenost stručne službe	1	1	2
Broj dece u odeljenju	1		1
Uklanjanje arhitektonskih barijera		1	1
Realni zahtevi roditelja dece sa smetnjama		1	1

Ispitivani nastavnici i direktori navode da uspešnost procesa obrazovanja dece sa smetnjama u razvoju u redovnim školama zavisi od više faktora. Iz tabele 12. se vidi da većina smatra da su faktori od kojih zavisi uspešnost: obučenos nastavnika, saradnja sa specijalnim školama i specijalnim edukatorima i rehabilitatorima, stavovi đaka prema deci sa smetnjama u razvoju i priprema đaka da tu decu prihvate, saradnja sa roditeljima. U manjem broju, ispitanici kao faktore koji utiču na uspešnost uključivanja dece sa smetnjama u razvoju navode stavove nastavnika i školskog osoblja i programe za unapređenje tih stavova, saradnju sa psihologom i pedagogom i njihovu pripremljenost za rad sa decom sa smetnjama, broj dece u odeljenju, ukljanjanje arhitektonskih barijera, problem realnosti zahteva roditelja dece sa smetnjama u razvoju u pogledu obrazovnog postignuća deteta.

20. Predlozi nastavnika i direktora za unapređenje procesa obrazovanja učenika sa smetnjama u razvoju u redovnim školama

Naše naredno pitanje se odnosio na predloge ispitanika o tome šta bi trebalo učiniti da bi se unapredio proces inkluzivnog obrazovanja.

Tabela 13. Predlozi za unapređenje procesa uključenja dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole

Predlozi	Nastavnici (f)	Direktori (f)	Ukupno
Saradnja sa specijalnim školama i specijalnim edukatorima i rehabilitatorima	5	7	12
Edukacija nastavnika (seminari i sl.)	7	4	11
Zaposlenje specijalnih edukatora i rehabilitatora kao stručnih saradnika	1	3	4
Priprema učenika za prihvatanje dece sa smetnjama u razvoju	2		2
Programi za podsticanje stavova prihvatanja kod nastavnika i osoblja	1		1
Uspostavljanje saradnje među nastavnicima	1		1
Poboljšanje saradnje sa roditeljima	1		1
Poboljšanje saradnje sa stručnom službom	1		1
Dodatna stimulacija nastavnika	1		1
Rad sa roditeljima dece sa smetnjama na prihvatanju deteta	1		1

Iz tabele 13. može se uočiti da većina ispitanika smatra da je za uspešnije sprovođenje procesa inkluzivnog obrazovanja potrebno povećati saradnju sa specijalnim školama i specijalnim edukatorima i rehabilitatorima i zaposliti specijalne edukatore i rehabilitatore u redovnim školama kao stručne saradnike. Takođe, većina ispitanika smatra da je potrebno sprovesti edukaciju nastavnika za rad sa decom sa smetnjama u razvoju u vidu seminara i drugih oblika usavršavanja. U manjem broju, ispitanici iznose i da je potrebno sprovoditi programe za podsticanje stavova prihvatanja dece sa smetnjama u razvoju kod nastavnika, školskog osoblja i đaka, uspostaviti veću saradnju među nastavnicima, saradnju sa roditeljima dece sa smetnjama i stručnom službom škole, dodatno stimulisati nastavnike koji rade sa decom sa smetnjama u razvoju i raditi sa roditeljima na prihvatanju svog deteta sa smetnjama.

21. Zapažanje nastavnika o potrebi podrške kroz usavršavanje, konsultacije i uključenje specijalnih edukatora i rehabilitatora u obrazovni proces

Nastavnicima smo postavili pitanje da li smatraju da bi bilo poželjno da im se omoguće sledeći vidovi podrške: dodatno usavršavanje za rad sa decom sa smetnjama, konsultacije sa specijalnim edukatorima i rehabilitatorima i neposredna uključenost specijalnih edukatora i rehabilitatora u obrazovni proces. Svi nastavnici iz uzorka izjavili su da sve navedene vidove podrške smatraju potrebnim.

IV DISKUSIJA

Težnja ka inkluzivnom obrazovanju prisutna je u politici obrazovanja brojnih zemalja sveta poslednjih decenija. Međutim, skorašnja istraživanja pokazuju da je napredak u primeni inkluzivnog obrazovanja ograničen u većini zemalja (Ainscow, 2006). Mišljenja stručnjaka u pogledu poželjnosti inkluzivnog obrazovanja su podeljena. Zagovaranje inkluzivnog obrazovanja počiva na dve osnove:

na uverenju da je pravo na inkluzivno obrazovanje jedno od opštih ljudskih prava i na pretpostavci da je inkluzivno obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju efikasnije od modela specijalnog obrazovanja (Lindsay, 2007). U Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima određeno je da svako ima pravo na obrazovanje, da obrazovanje treba da bude usmereno ka punom razvitku ljudske ličnosti i učvršćivanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i da roditelji imaju prvenstveno pravo da biraju vrstu obrazovanja za svoju decu (UN, 1948). Iz navedenog proizilazi da zapravo i inkluzivno obrazovanje, ali i specijalno obrazovanje mogu biti u skladu sa opštim ljudskim pravima, u zavisnosti od toga koji od modela obrazovanja u većoj meri doprinosi razvoju osobe, a to je određeno karakteristikama svakog pojedinca. U skladu sa tim, stručnjaci koji zauzimaju umeren stav prema inkluzivnom obrazovanju ukazuju da je potrebno empirijskim istraživanjima utvrditi činioce od kojih zavisi efikasnost različitih modela obrazovanja učenika sa smetnjama u razvoju. Među tim činiocima nalaze se i faktori socijalnog okruženja u kome se obrazovanje odvija (Ainscow, 2006; Rapaic i sar., 2008). Iz toga proizilazi da ne postoji univerzalan model inkluzivnog obrazovanja koji bi bio efikasan u svim okruženjima.

U skladu sa navedenim, potrebno je empirijski istražiti mogućnosti efiksne primene inkluzivnog obrazovanja u našoj zemlji. Istraživanje koje prikazujemo u ovom radu imalo je za cilj da pruži doprinos razumevanju nekih činilaca školskog okruženja koji utiču na inkluzivno obrazovanje u našoj sredini, prema viđenju nastavnika i direktora redovnih škola. Treba imati u vidu da su škole odabrane za uzorak primeri “dobre prakse”, u smislu da su te škole pokazale otvorenost za prijem dece sa smetnjama u razvoju i zainteresovanost za saradnju sa specijalnom školom “Milan Petrović” iz Novog Sada u cilju pružanja što kvalitetnije podrške obrazovanju te dece. Iskustva i preporuke nastavnika i direktora tih škola mogu biti korisni za proces daljeg razvoja inkluzivnog procesa u našoj zemlji.

1. Prilagođavanje nastavnog plana i programa i metoda rada učenicima sa smetnjama

Osnovni preduslov za uspešnost procesa obrazovanja učenika sa smetnjama u razvoju u redovnoj školi je prilagođavanje nastavnog programa i metoda rada njegovim potrebama. Dobijeni podaci pokazuju da približno polovina ispitanih nastavnika primenjuje individualni obrazovni program za učenike sa smetnjama u razvoju, dok ostali navode da se prilagođavanje svodi na snižavanje nivoa zahteva u pogledu postignuća iz pojedinih predmeta u skladu sa sposobnostima deteta. U cilju postizanja željenih efekata inkluzivnog obrazovanja važno je pružiti podršku nastavnicima kako bi se unapredile njihove kompetencije za izradu i sprovođenje individualnih obrazovnih programa. Ukoliko učenicima sa smetnjama u razvoju ne omogućimo da se obrazuju po programu i metodama koje su im prilagođene i samo smanjujemo zahteve u pogledu njihovog postignuća, to ne doprinosi željenom cilju njihovog optimalnog obrazovanja.

2. Teškoće u obrazovnom procesu dece sa smetnjama u razvoju u redovnoj školi prema iskustvu nastavnika i direktora

Nastavnici i direktori navode sledeće teškoće u radu sa učenicima sa smetnjama u razvoju u redovnoj školi: nemogućnost ostvarivanja redovnog plana i progra-

ma sa ovom decom, nepoznavanje načina određivanja nivoa zahteva koje treba postaviti pred njih i kako ih oceniti, nepoznavanje odgovarajućih metoda rada, veliki broj učenika u odeljenju i previsoka očekivanja roditelja učenika sa smetnjama u razvoju. Iz navedenih teškoća može se utvrditi da je kod nastavnika prisutna nesigurnost koja se odnosi na različite aspekte rada se decom sa smetnjama u razvoju: postavljanje ciljeva, načine njihovog ostvarenja i procenu ishoda obrazovanja. Da bi se smanjila ta nesigurnost, potrebno je, između ostalog, odrediti kriterijume ocenjivanja učenika sa smetnjama u razvoju koji bi bili prihvaćeni na nivou celokupne obrazovne zajednice naše zemlje.

3. Međusobna saradnja nastavnika redovnih škola koji rade sa decom sa smetnjama u razvoju

Većina ispitanika navodi da među nastavnicima redovnih škola koji rade sa učenicima sa smetnjama u razvoju postoji saradnja u vidu neformalne razmene iskustava, dok manji broj navodi da međusobno saraduju u izradi individualnih obrazovnih programa. Obzirom da među nastavnicima postoji nedovoljna pripremljenost i nesigurnost u pogledu rada se decom sa smetnjama u razvoju, trebalo bi podsticati njihovu međusobnu saradnju. Studija sprovedena u Ujedinjenom Kraljevstvu (Creese, Norwich, Daniels, 2000) pokazala je pozitivne efekte saradnje među nastavnicima u okviru timova za podršku nastavnicima na proces ostvarenja inkluzivnog obrazovnog procesa. Timovi podrške nastavnicima u školi se okupljaju periodično sa ciljem razmene iskustava i međusobno savetovanje u vezi teškoća rada sa decom sa smetnjama u razvoju.

4. Saradnja škole i lokalne zajednice

Škole obuhvaćene istraživanjem u okviru obrazovanja dece sa smetnjama u razvoju saraduju sa stručnjacima specijalne škole. Od drugih institucija, samo jedan ispitanik navodi postojanje saradnje sa Domom zdravlja. U cilju unapređenja procesa inkluzivnog obrazovanja potrebno je proširiti mrežu međusobne saradnje redovnih škola i specijalnih škola i uključiti u taj proces druge kulturne institucije i ustanove socijalne i zdravstvene zaštite. Na taj način bi učenici sa smetnjama u razvoju i škola dobili dodatnu podršku. To bi bio pokazatelj spremnosti celog društva da postane inkluzivno.

5. Odnos nastavnog i nenastavnog osoblja, drugih učenika i njihovih roditelja prema učenicima sa smetnjama u razvoju u redovnoj školi

Unapređenje procesa inkluzivnog obrazovanja podrazumeva podsticanje pozitivnih stavova među svim učesnicima u njemu (Ivić, 2008; Johnsen, 2008). Prema iskazima nastavnika i direktora, prema učenicima sa smetnjama u razvoju stavovi nastavnika i nenastavnog osoblja u školama su različiti, pozitivniji među nastavnicima razredne nastave u odnosu na nastavnike predmetne nastave. Kyleva i saradnici (Kyleva, Gojković, Tsakiris, 2007) izveštavaju o umereno negativnim stavovima nastavnika redovnih škola u Srbiji prema inkluzivnom obrazovanju, pri čemu nastavnici sa iskustvom u radu sa učenicima sa smetnjama u razvoju iskazuju pozitivnije stavove u odnosu na nastavnike bez takvog iskustva. Druga istraživanja sprovedena u našoj zemlji koja se odnose na stavove prema osobama

sa ometenošću ukazuju da preovlađuju negativni stavovi (Hanak i Dragojević, 2002; Matejić-Đuričić i Đuričić, 2007).

Prema zapažanju nastavnika i direktora, u međusobnoj interakciji preovlađuje odnos pomaganja drugih učenika učenicima sa smetnjama u razvoju. Sa malom učestalošću navodi se i odnos neprihvatanja, odbacivanja i ismevanja dece sa smetnjama u razvoju među vršnjacima. Druga istraživanja, međutim, pokazuju negativne stavove vršnjaka prema deci sa smetnjama u razvoju u našoj zemlji i u drugim zemljama (npr. Brojčin, 2008). Razlike u podacima dobijenim u našem i drugim istraživanjima mogu se objasniti time što su deca u školama obuhvaćenim u ovom radu bila posebno pripremljena za prihvatanje vršnjaka sa smetnjama u okviru posebno osmišljenih radionica.

Roditelji drugih učenika iskazuju zainteresovanost za efekte koje uključenje dece sa smetnjama u razvoju ima na obrazovni proces njihove dece. Nastavnici izveštavaju da negativnog uticaja na taj proces nema, mada neki od njih navode, na primer, da sebe preispituju da li su dovoljno pružili drugoj deci tokom nastave. Da bi roditelji bili informisani o efektima inkluzivnog obrazovanja na učenike bez smetnji, potrebno je taj problem empirijski istražiti. Prema našem saznanju, međutim, takva istraživanja do sada nisu sprovedena.

6. Uticaj inkluzivnog obrazovanja na razvoj i obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju i učenika bez smetnji u razvoju

Dosadašnja empirijska istraživanja ishoda inkluzivnog obrazovanja u različitim oblastima razvoja dece sa smetnjama u razvoju nisu dala jednoznačne rezultate. Pregled studija objavljenih u periodu od 2001. do 2005. godine u osam časopisa posvećenih specijalnoj edukaciji, navodi na zaključak da nema nalaza koji jasno ukazuju na pozitivne efekte inkluzivnog obrazovanja na socijalni razvoj i obrazovno postignuće dece sa smetnjama (Lindsay, 2007). Prema zapažanjima direktora i nastavnika iz našeg istraživanja, pozitivni efekti inkluzivnog obrazovanja su prisutni u socio-emocionalnom razvoju dece sa smetnjama i dece bez smetnji. Ispitanici iskazuju veći stepen nedoumica u pogledu ishoda inkluzivnog obrazovanja na polju obrazovnog postignuća svih učenika. Ovo pitanje je složeno i na njega se ne može dati jednoznačan odgovor. Potrebno je izvršiti opsežna istraživanja usmerena na utvrđivanje činilaca od kojih zavise efekti inkluzivnog obrazovanja (Lindsay, 2007). Pri tome, značajno je ne zanemariti istraživanje efekata inkluzivnog obrazovanja na razvoj svih učenika.

7. Izazovi koje pred nastavnike redovnih škola postavlja inkluzivno obrazovanje

Izazovi inkluzivnog obrazovanja koje navode nastavnici i direktori obuhvaćeni uzorkom su sledeći: problem preraspodele vremena za rad sa decom sa različitim nivoima sposobnosti; nepoznavanje metoda rada sa decom sa smetnjama među nastavnicima redovnih škola; nesigurnost u pogledu kriterijuma za procenu postignuća učenika sa smetnjama u razvoju; problemi u saradnji sa roditeljima dece sa smetnjama u razvoju koji imaju previsoka očekivanja i neodgovarajuću opremljenost i fizičko uređenje škole za rad sa decom sa smetnjama u razvoju.

8. Predlozi za unapređenje procesa inkluzivnog obrazovanja

Nastavnici i direktori smatraju da je u cilju unapređenja procesa inkluzivnog obrazovanja potrebno sprovesti niz aktivnosti. Većina navodi da je značajno uspostaviti još čvršću saradnju sa specijalnim školama, dodatno edukovati nastavnike redovnih škola za rad sa smetnjama u razvoju i zaposliti specijalne edukatore kao stručne saradnike u redovnim školama.

V ZAKLJUČAK

Istraživanje, koje smo sproveli za potrebe projekta "Development towards the Inclusive School: Practices – Research – Capacity Building", ukazalo je na:

- iskustva nastavnika, direktora, psihologa i pedagoga redovnih škola neposredno uključenih u proces inkluzivnog obrazovanja;
- teškoće sa kojima se susreću u radu sa učenicima sa smetnjama u razvoju u redovnoj školi;
- činioce koje je potrebno izmeniti prema njihovom mišljenju u cilju unapređenja procesa inkluzivnog obrazovanja.
- Opšta slika koja se može steći na osnovu dobijenih rezultata jeste da je pokret inkluzivnog obrazovanja u našoj zemlji praćen nizom nedoumica i nejasnoća.
- Ono što je, takođe postalo opšte mesto jeste potreba za saradnjom stručnjaka različitih profesija: specijalnih edukatora, nastavnika, pedagoga i psihologa kako bi se doprinelo uspešnijem određivanju uspešnih modela obrazovanja svih učenika.

Na kraju, želimo da napomenemo da je ovo deo rezultata istraživanja koja smo sproveli i koja su u toku. Nadamo se, da ćemo u nastavku istraživanja imati još jasniju sliku o toku inkluzivnog procesa u pojedinim lokalnim zajednicama u Srbiji.

Ovo je prilika da se zahvalimo i kolegama Specijalne osnovne škole „Milan Petrović“ u Novom Sadu na kolegijalnoj i prijateljskoj pomoći kao i direktorima i nastavnicima škola u Novom Sadu u kojima smo ovo istraživanje sproveli.

LITERATURA

1. Ainscow, M. (2006). Inclusive education ten years after Salamanca: Setting the agenda. *European Journal of Psychology of Education*, 21, 231-238.
2. Brojčin, B. (2008). Stavovi dece tipičnog razvoja prema vršnjacima s intelektualnom ometenošću. U: D. Radovanovic (Ur.) *U susret inkluziji-dileme u teoriji i praksi*, 251-266. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
3. Creese, A., Norwich, B., Daniels, H. (2000). Evaluating teacher support teams in secondary schools: supporting teachers for SEN and other needs. *Research Papers in Education*, 15, 307-324.
4. Gross, J. i White, A. (2003). *Special educational needs and school improvement: Practical strategies for raising standards*. London: David Fulton.
5. Hanak, N., Dragojevic, N. (2002). Socijalni stavovi prema osobama ometenim u razvoju. *Istraživanja u defektologiji*, 1, 13-22.
6. Ivić, I. (2008). Vygotsky, "Piagotsky" and Vygotsky inversed – three related approaches to studies of classroom interactions, Predavanje predstavljeno u okviru

- skupa međunarodnog projekta: Razvoj ka inkluzivnoj školi: Praksa-Istraživanje-Izgrađivanje kapaciteta, Oslo, 15. Maj.
7. Johnsen, B. H. (2008). Individual adaptation as a key component in inclusive planning and practicing. Rad predstavljen na II Naučnom skupu Fakulteta zaspecijalnu edukaciju i rehabilitaciju "U susret inkluziji – Dileme u teoriji i praksi", Zlatibor, 11.-15. Juna.
 8. Kalyva, E., Gojković, D., Tsakiris, V. (2007). Serbian teachers' attitudes towards inclusion. *International Journal of Special Education*, 22, 31-36.
 9. Lindsay, G. (2007). Educational psychology and the effectiveness of inclusive education/mainstreaming. *British Journal of Educational Psychology*, 77, 1-24.
 10. Marković, S. (2008). Specijalna škola kaoservisni centar. U: D. Radovanovic (Ur.) *U susret inkluziji-dileme u teoriji i praksi*, 205-210. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
 11. Matejić-Đuričić, Z., Đuričić, M. (2007). Socijalni stavovi studenata prema ometenima. U: D. Radovanovic (Ur.) *Nove tendencije u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji*, 87-106. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
 12. McLeskey, J. i Waldron, N. L. (2002) Inclusion and school change: teacher perceptions regarding curricular and instructional adaptation. *Teacher Education and Special Education*, 25(1), 41-54.
 13. Radoman, V., Nano, V., Closs, A. (2006). Prospects for inclusive education in European countries emerging from economic and other trauma: Serbia and Albania. *European Journal of Special Needs Education*, 21, 151-166.
 14. Rapačić, D., Nedović, G., Ilić, S., Stojković, I. (2008). Zakonski okvir i inkluzivna praksa. U: D. Radovanovic (Ur.) *U susret inkluziji-dileme u teoriji i praksi*, 9-25. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
 15. UN (1948). *Univerzalna Deklaracija o Ljudskim Pravima*. Ujedinjene Nacije.
 16. UNESCO (1994). *The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education*. Paris: UNESCO.
 17. Vislie, L. (2003). From integration to inclusion: Focusing global trends and changes in the western european societies. *European Journal of Special Needs Education*, 17(2), 149-159.

CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISORDERS IN THE INCLUSIVE PROCESS - EXPERIENCES AND CHALLENGES -

Dragan Rapačić, Irena Stojković, Goran Nedović, Snežana Ilić
University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

The movement for inclusive education, which has been taking place in a number of countries, has been accompanied by varied attitudes among professionals (Ainscow, 2006). Controversy concerning inclusive education stems from many dilemmas and uncertainties in regard to the efficacy of this model of education. Empirical studies are needed in order to understand factors which determine developmental outcomes of inclusive education for pupils with developmental disorders and for other pupils. Present research was aimed to investigate the experiences of regular school teachers and headmasters concerning inclusive education process in their schools, which is supported by the cooperation

with the special school “Milan Petrović”, Novi Sad. The results show that main challenges of inclusive process in these schools are: lack of clear directions for determination of objectives of pupils’ with developmental disorders education, insufficient knowledge of teaching methods and of criteria for the evaluation of academic achievement of children with developmental disorders among regular school teachers. Teacher and headmasters from the sample give following recommendations for further development of inclusive process: continuing cooperation between regular and special schools, additional education of regular school teachers, employment of special educators in regular schools.

Key words: inclusive education, special education, children with developmental disorders